

DA DEN DANSKE SKOLE SATTE HUMANISTLATIN I SYSTEM:

tempus og modus efter *ne* og *cum**

Af Camilla Horster

When the Danish School Systematized Humanist Latin: Tempus and Modus after ne and cum: This article presents a pilot study of the use of moods and tenses in Danish humanist Latin after *ne* and *cum*. Comparing descriptions in humanist school grammars to linguistic practice, three states of humanist Latin are under investigation in minor text corpora: literary prose from fifteenth-century Italy, literary prose from sixteenth-century Denmark, and entrance exams from the University of Copenhagen (1631–32). The results indicate that the distribution of moods and the sequence of tenses are stable grammatical systems that exist in all three states of Latin, though with less variation in the Danish Latin variants.

Introduktion

I 1631–32 afholdt Københavns Universitet optagelsesprøver i latinsk stil. Vi kender ikke længere ordlyden af de opgaver der blev stillet, men ud fra de besvarelser der ligger opbevaret på Rigsarkivet,¹ kan en af åbningerne rekonstrueres til moderne dansk omtrent således:

Blandt andre ting skrev Laertius på en bemærkelsesværdig måde om Aristippos² at han plejede at sige at det er meget bedre at være fattig end udannet fordi den fattige alene mangler penge som han kan låne af andre, mens den udannede ikke har nogen menneskelighed.

* Undersøgelserne der præsenteres her, er finansieret af Aarhus Universitet og Det Frie Forskningsråd (bevillings-ID DFF-4089-00290).

¹ Københavns Universitet, Konsistorium, 1201–31 og 1201–32. Stilene er behandlet grundigt af Kristian Jensen 1980 og 1982.

² Cf. Diogenes Laertius 2,70.

De fleste af de otte bevarede opgavebesvarelser har varianter af *notabile* eller *notatu dignissimum/-a* hvor jeg oversætter med *på en bemærkelsesværdig måde* (se fx figur 1). Men den unge Christiernus Petri Alburgensis oversætter til *eleganter* (elegant), et ord der vækker minder om et af de idealer der har været centrale for humanistlatin siden normen formedes i 13- og 1400-tallets Italien. Den *humanitas* (menneskelighed) som den udannede – ifølge syv af de otte unge stilskrivere – ikke besidder, har i 1631–32 tilsvarende en uigenkaldelig tilknytning til renæssancens *studia humanitatis*.³ Uddannelsessystemet skulle give dem både *mandom*, *lerdom*, *kennedom*, *mildhed*, *Dydighed*, *Fromhed*, *Godhed*, *Lærdom* og *Menniskelighed*, som alle er betydninger der gives for *humanitas* i deres tids latinordbøger.⁴ Disse ofte moralske betydninger er måske karakteristiske for den forandrede plads som det latinske sprog fik i Danmark, selvom eksaminanderne i optagelsesprøven mindes om de gamle italienske humanisters centrale værdier *humanitas* og *elegantia*.⁵

Det humanistiske uddannelsesprogram var i løbet af det foregående århundrede blevet sat i system af konge, kirke og universitetet, og gode latinske skriveevner var altså en forudsætning for optagelse på universitetet og et af hovedformålene med grunduddannelsen der lå før de fornemmere discipliner jura, medicin og teologi.⁶ Hvor veltalenheden og stilen selv var et af de højeste mål for 1400-tallets italienske humanister,⁷ skal veltalenheden i Danmark i højere grad tjene teologien.⁸ Nordens uddannelsesprogram er mere systematisk, både i organisationen af institutionerne og læsepensum, i grammatikkerne og lærebøgerne og i de didaktiske tilgange.⁹

³ Denne udvikling i brugen af *humanitas* i renæssancen beskrives i Pade 2010.

⁴ Ordbøgerne af Christiern Pedersen 1510, Henrik Smith 1520, Jon Tursen 1561 og Poul Jensen Colding 1626 er benyttet på siden *Renæssancens Sprog i Danmark* på renaessance-sprog.dk, redigeret af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Ordbøgerne er for nylig kort præsenteret i Hjorth 2016, og mere detaljeret i fx Boeck 2008.

⁵ Varianter af *eleganter* findes også i åbningen af to ud af fem bevarede stile om Lactantius hvor det ligeledes betegner kvaliteter i måden hvorpå han skrev. Fx starter besvarelsen af en Nicolaus Petri med ordene: “Lactantius literis, quam elegantissime, mandat...” De studerende der ikke benytter *eleganter*, har her igen *notatu dignissima* eller ord som *eximie* og *egregie*.

⁶ Fakulteternes og disciplinernes indbyrdes forhold og stærke sammenknytning i det danske uddannelsessystem efter Reformationen beskrives bl.a. af Fink-Jensen 2003.

⁷ Som for eksempel beskrevet af Baker 2015; Moss 2004.

⁸ Se Jensen 1982, 163 samt 1980, 1,128 om forholdet mellem litteratur, *imitatio*, grammatik og sprog; Fink-Jensen 2004 viser hvordan universitetets dannelse rettes mod teologien; Laureys 2003 om sprogets religiøse sigte.

⁹ Grafton & Jardine 1986 beskriver denne udvikling fra Italien til Nordeuropa; Jensen 1982 giver en grundig undersøgelse af det danske uddannelsessystem og dets lærebøger. Se også Jensen 1996.

Denne artikel giver et lille indblik i forskelle og ligheder mellem det latin der blev skrevet i imitationens hjemland Italien i 1400-tallet¹⁰ og i skolebøgernes Danmark i 1500- og 1600-tallet, et indblik i hvordan de to latinvarianter bygger på samme grammatikker og idealer som *elegantia*, men hvordan samme ideal i et forandret uddannelsessystem kan resultere i et forandret latinsk sprog. Kvantitative data fra ledsætninger med *ne* (for at ikke) og *cum* (mens, da, selvom) i italiensk og dansk nylatin skal vise hvordan brugen af modus og tempus fordeles i disse to sætningstyper, og om det danske latinske tempus-/modussystem grundlægges allerede i skolen, eller først på det litterære niveau. De to sætningstyper *ne* og *cum* er forskelligartede hvad angår brug af tempus og modus: Mens *ne* er meget ensartet på klassisk latin og stort set udelukkende forbindes med præsens og imperfektum konjunktiv, giver *cum* bred mulighed for variation og for at udtrykke betydningsnuancer i både valget af tempus og modus. Derfor kan disse to sætningstyper stillet over for hinanden muligvis give et indblik i hvordan latinvarianterne afspejler både det klassiske latins grammatiske stringens (overføres tempus- og modusbegrænsningerne efter *ne*, og holder variationen efter *cum* sig inden for de grammatiske systemer) og sprogets mulighed for variation (benyttes hele paletten af tempus og modus efter *cum*?). Data kommer fra tre små tekstkorpora: ét med latinske breve og taler fra 1400-tallets Italien; ét tilsvarende fra 1500-tallets Danmark; ét af de knap 40 dumpede latinstile fra 1631–32 som findes på Rigsarkivet (flere detaljer i Bilag).

Ne og cum i grammatikkerne

De italienske skolegrammatiker fra 1400-tallet interesserede sig kun sporadisk for brugen af tempus og modus, mens de ofte gav et mere grundigt overblik over fx morfologi, kasusbrug og stilfigurer.¹¹ Et eksempel er Niccolò Perottis skolegrammatik *Rudimenta grammatices*, den første humanistiske grammatik der strækker sig helt fra introduktionen af bogstaver og stavelser til den stilistiske overbygning i brevskrivning.¹² I denne undersøgelse af tempus og modus efter *ne* og *cum* er det interessant at Perottis opremsning af 28 typer af konjunktioner hverken omfatter konjunktionerne *ne* eller finalt *ut* og kun giver følgende om konjunktionen *cum*:

¹⁰ Se Black 2001 for en analyse af hvordan det er det litterære fokus og ikke grammatikkerne der tegner den italienske humanismes skoler.

¹¹ Et udvalg af Keith Percivals mange behandlinger af humanisternes grammatikker er samlet i Percival 2014. Den fragmentariske beskrivelse af syntaksen er fremstillet i Horster 2016.

¹² *Rudimenta grammatices* udkom omkring 1468. Jeg benytter Keith Percivals udgave, Perotti 2010.

Quae sunt adiunctivae? Quae uerbis subiunctivis adiunguntur, ut si, cum, dum; ut quatenus. Quaedam tamen ex his sunt etiam causales.

Quae sunt causales? Quae adiunctae uerbo indicatio significant causam praecedentem. Et hoc interest inter causales et adiunctivas quod causales cum affirmatione, adiunctivae cum dubitatione proferuntur.

(Hvilke er de *adjunktive* konjunktioner? De der knyttes til verber i *subiunctivus*, som *si*, *cum*, *dum*; som *quatenus*. Nogle af disse er også kausale.

Hvilke er de kausale? De der med et verbum i indikativ tilknyttet angiver en forudgående årsag. Og det adskiller de kausale og de adjunktive at de kausale udtrykkes bekræftende, men de adjunktive med tvivl).

Niccolò Perotti, *Rudimenta grammatices*, § 585–86

Vi får altså blot at vide at *cum* forbindes med den modus som han benævner *subiunctivus*,¹³ når den udtrykker en usikker årsag, og den er nok også blandt dem der har indikativ når de udtrykker en bekræftet årsag.

Kristian Jensen observerer i sin gennemgang af de grammatikker som den danske latinskole benyttede, at interessen for modus og tempus er forsømt og først begynder at dukke op i denne tids grammatikker.¹⁴ I Philipp Melanchthons skolegrammatik, *Grammatica Latina*, som må have været benyttet meget i det danske uddannelsessystem,¹⁵ finder vi benævnelser af *cum* der ikke er væsentligt anderledes end hos Perotti: som kopulativ konjunktion (*cum ... tum*, “både ... og”) og i samme “adjunktive” funktion med *subiunctivus* som Perotti beskrev, her opregnet sammen med bl.a. konjunktionerne *dum*, *ut* og *ne*.¹⁶ Som indleder af ledsætninger præsenteres Melanchthons læser altså primært for en konjunktion der forbindes med konjunktiv.

Foruden at det kan bemærkes at *cum* og *ne* her beskrives sammen, kan læserens opfattelse af *ne* også påvirkes af Melanchthons mest udførlige beskrivelse af tempus- og modusbrug ved konjunktioner, nemlig en beskrivelse af “Vt, Causalis, et quæ similem uim habent” (Kausalt *ut* og

¹³ *Modus subiunctivus* svarer hos Perotti omtrent til konjunktiv som underordningsmodus, modsat den konjunktiv, *modus optativus*, som findes i ønsker, cf. *Rud. gram.* § 282–85.

¹⁴ Grammatikkerne introduceres i Jensen 1982, men en mere detaljeret gennemgang findes i den bagvedliggende prisopgave, Jensen 1980, 130–184, navnlig afsnittene om Melanchthon og Linacre.

¹⁵ Jensen 1980, 1, 139. Se også Frank 2003 om Melanchthons indflydelse på Skandinavien. *Grammatica Latina* udkom først i mindre dele 1525–26, og jeg benytter Joachim Camerarius’ genudgivelse fra 1555, trykt i Leipzig, cf. Melanchthon 1555.

¹⁶ Melanchthon 1555, 304ff.

konjunktioner med tilsvarende funktion, s. 425). Melanchthon forbinder denne brug af *ut* med konjunktiv og beskriver tempusbrugen mere udførligt end de italienske grammatikere århundredet forinden:

Quo loco et illud notandum, si præsens uerbum præcedat, et coniunctiuum præsens temporis esse solere, ut: Iubeo ut facias.

Sin præteritum præcesserit, coniunctiuum in præterito imperfecto poni, ut: Iussi ut faceres.

(Her bør det også bemærkes at hvis der går et præsensisk verbum forud, så plejer konjunktiven også at være i præsens, fx: Jeg befaler [præs.ind.] dig at gøre [præs.konj.] det.

Men hvis der går en præteritum forud, sættes konjunktiven i imperfektum præteritum, fx: Jeg befalede [perf.ind.] dig at gøre [imperf.konj.] det.)

Philipp Melanchthon, *Grammatica latina*, 425

Dette skridt på vej mod at beskrive den grammatiske mekanisme der i dag kendes som *consecutio temporum* (tidsfølge),¹⁷ er nyt i forhold til 1400-tallet. Som Jensen bemærker, findes der endda andre, mere detaljerede observationer af grammatiske tider i 1500-tallets Nordeuropa, som dog nok ikke har været almindeligt læst i Danmark.¹⁸ Ligesådan dukker der i denne tid mere udførlige og nuancerede beskrivelser op af konjunktionernes betydninger med forskellige tempus og modus, fx en beskrivelse hos Linacre af *cum* i mange forskellige funktioner.¹⁹ Men den grammatiske beskrivelse som flertallet af danske brugere af latin havde adgang til, ændres kun begrænset i forhold til dem som 1400-tallets italienske skoler benyttede. Vi skal i det følgende sammenholde disse grammatiske beskrivelser med den faktiske praksis.

¹⁷ Jeg følger her definitionen i Kühner & Stegmann 1914, §§ 180–181, som – helt grundlæggende – indplacerer bl.a. præsens og perfektum konjunktiv som konjunktiviske tider der hører nutidige (herunder fremtidige) kontekster til, og imperfektum og plusquamperfektum der hører fortidige kontekster til.

¹⁸ Se Jensen 1980, 1, 149, hvor Thomas Linacres grammatik introduceres. Hos Linacre findes en eksperimenterende gennemgang af de modus- og tempuskombinationer som han mener er mulige i konstruktionerne *Dico quod* ... (jeg siger at ...) og *Suadeo ut* ... (jeg anbefaler at ...). I Baseludgaven, se Linacre 1536, findes diskussionen på siderne 353–355.

¹⁹ Fx Thomas Linacre 1536, *De emendata structura latini sermonis libri VI*, s. 340: Cum, et coniunctio est continuatiua, alias pro postquam, alias pro quoniam, uel quandoquidem, et copulatiua pro et, sed sequente tum, et aduersatiua pro quanuis, et temporis aduerbium. (Cum er både en kontinuativ konjunktion, sommetider brugt i stedet for efter at, sommetider for fordi, eller eftersom; og en kopulativ konjunktion, sommetider for både efterfulgt af og; og en aduersativ konjunktion brugt i stedet for selvom; og et temporalt adverbium.)

Modus efter *cum* og *ne*

I figur 2a ses de italienske humanisters fordeling mellem indikativ og konjunktiv efter både *cum* og *ne*, og det fremgår at *cum* er hyppig med begge modus, men med en overvægt af konjunktiv som udgør minimum 64%, mod minimum 31% indikativiske verber.²⁰ Til sammenligning kan man trække data fra projektet LASLA,²¹ som har en database med klassisk latinske tekster, hvor 74,6% af verberne efter *cum* i deres klassiske prosatekster har konjunktiv, mod 25,4% i indikativ.²² Modusfordelingen i sætninger med *cum* er altså omtrent den samme i italiensk nylatin fra 1400-tallet som den var i klassisk latin, men dog med en lille, signifikant udvikling i retning af mindre konjunktiv.²³

Hos de danske forfattere af litterært latin – her breve og taler – fra 1500-tallet, hvis sprog vi ser i figur 2b, ser vi igen omtrent den samme fordeling af modus, nemlig mindst 73% konjunktiviske verber og mindst 17% indikativiske. Der er altså sket en lille, men statistisk signifikant,²⁴ udvikling i denne fordeling, således at man i Danmark i 1500-tallet brugte mere konjunktiv. Hvis vi går videre til de unge mænd i 1631–32 i figur 2c, har de en modusfordeling der ligner de tre tidligere grupper, umiddelbart mest ulig de italienske humanister. Men datamaterialet er ikke tilstrækkeligt til at vise nogen signifikant forskel fra italienerne,²⁵ og vi har (endnu) ikke belæg for at sige at ungdommen skulle adskille sig i dette spørgsmål.

Et hurtigt blik på modusfordelingen efter *ne*, også i figur 2a–c, bekræfter at det er den samme ensartede sætningskonstruktion som vi kender fra klassisk latin, hvor den også findes udelukkende med konjunktiv.²⁶ Samtlige nylatinske data giver således kun én utvetydig forekomst af indikativ efter *ne*, nemlig i det italienske korpus. Vi husker hvordan Melanchthons mest

²⁰ Bemærk at nogle af formerne er anført som tvetydige. Dette skyldes sammenfald af former, såsom præsens konjunktiv og futurum indikativ (fx *dicet*).

²¹ Projektet LASLA har lavet et søgbart, annoteret korpus, har til huse ved Université de Liège og findes online på <http://web.philo.ulg.ac.be/lasla/>.

²² I LASLAs prosatekster af Cæsar, Cicero, Plinius d. Æ., Seneca og Tacitus, findes i *cum*-sætninger 5.419 konjunktiviske verber og 1.845 indikativiske. Bemærk at LASLA analyserer de morfologisk tvetydige former på baggrund af konteksten, så de enten anføres som indikativ eller konjunktiv, og ikke tvetydige.

²³ $\chi^2 = 4,87$, $p < 0,05$ (dvs. at der er mindre end 5% sandsynlighed for at parametrene faktisk er uafhængige, og at den viste forskel skyldes tilfældighed). Hvis alle tvetydige værdier læses som konjunktiv, er forskellen dog ikke længere signifikant. For yderligere beskrivelse af test henvises til Horster 2016, 57.

²⁴ $\chi^2 = 5,58$, $p < 0,05$. Igen kunne en ekstrem fordeling af de tvetydige verber, hvis de altså alle skulle læses som indikativiske, gøre at forskellen ikke var signifikant.

²⁵ $\chi^2 = 2,71$, $p = 0,1$.

²⁶ LASLA har i de prosaiske tekster 1.983 verber underordnet *ne*, og samtlige har de anført som konjunktiviske.

udførlige modusbeskrivelser vedrørte kausalt *ut* og lignende konjunktioner, som altid har konjunktiv – en beskrivelse der altså svarer til den modusfordeling som vi her ser efter *ne*. Men omvendt husker vi også hvordan han kategoriserede *ne* sammen med *cum* som *adiunctiuae* med konjunktiv, ligesom Perotti kun eksplicit nævnte *cum* under sine *adiunctiuae*, altså som to ensartede konjunktioner der med hensyn til modus ikke adskilles fra hinanden. Denne tendens til at skære de to konjunktioner over én kam har vi ikke en tydelig parallel til i sprogpraksis hvor der lader til at være en grundlæggende væsensforskel på *cum* og *ne*: Forskellen på *cum* og *ne* i figur 2 viser at humanistlatin i alle stadier, fra 1400-tallet til 1600-tallet og fra drengeårene til litterært latin, distribuerer modus markant forskelligt i de to sætningstyper.

Konjunktiviske tider og tidsfølge

Hvad angår tempusbrug befinder de italienske og de danske humanister sig i lidt forskellige landskaber: Mens man i 1500-tallets Nordeuropa oplever en ny, spirende interesse for nuancerne i tempus i *beskrivelserne* af sproget, som vi så det hos Melanchthon (og Linacre), havde 1400-tallets italienske humanister til gengæld adgang til et mere nuanceret konjunktivisk tempus-system i *praksis*, i deres modersmål. Italiensk har, og havde dengang, adskillige konjunktiviske tempora,²⁷ mens den danske konjunktiv var ved at forsvinde og miste sine tidligere anvendelsesmuligheder, navnlig i fortid.²⁸ Påvirkes nylatins udvikling mon af nogen af disse modsatrettede bevægelser, og findes tidsfølgen som vi kender fra klassisk latin,²⁹ på nylatin?

Kristian Jensen (1980, 2, “Stil 8”) bemærker hvordan en ung Andreas Petri Randerhusianus’ brug af imperfektum konjunktiv *essemus* i en *ne*-sætning i en nutidig kontekst er blevet noteret som en fejl da adgangsprøven i sin tid blev rettet:

Quare oportet nos exemplum rapere ex formicis, veluti sapientissimi Hebræi, ne in senectute et miseriis essemus ab omnibus despecti.

(Derfor bør [præs.ind.] vi følge myrernes eksempel, ligesom de vise hebræere, for at vi ikke i vores alderdom og ulykke skulle være foragtet [imperf./plusqpf.konj.] af alle.)

Foruden en enkelt anden bemærkelsesværdig imperfektum som findes i den eneste anden bevarede besvarelse af samme opgave,³⁰ har stilenes resterende

²⁷ En detaljeret gennemgang, som dog vedrører nogle lidt tidligere, toskanske dialekter, skriver Squartini 2010.

²⁸ Se fx Christensen 2009; Skautrup 1944–1968, 2, 201; samt om den danske konjunktiv generelt hos Brøndum-Nielsen 1928–1973, §§ 850–861.

²⁹ Se note 17.

³⁰ Denne er også med i Jensens udvalg hvor den optræder som “Stil 9”, skrevet af Laurentius Martini Pictorius Randerhusianus. Da vi ikke har den stillede opgave tilgængelig

13 sætninger med *ne* i en nutidig kontekst præsens konjunktiv, som vist i figur 3. Overvægten af præsens konjunktiv stemmer både med moderne grammatikker og Melanchthons forskrifter for *ut* mm. Ud over at der optræder enkelte fejl, hører det altså med til beskrivelsen af de unge mænds latin at de langt overvejende følger normerne fra tidligere latinvarianter – også det litterære danske latin fra 1500-tallet.³¹

Figur 4 viser hvilke tempora der i de tre nylatinvarianter foretrækkes i konjunktiviske sætninger med *cum* når de findes i hhv. nutidige og fortidige kontekster. For alle tre varianter gælder det at der er en markant forskel på konjunktiviske tider i nutidige og fortidige kontekster. Det næsten totale fravær af imperfektum konjunktiv i nutidig kontekst giver en signifikant³² forskel på nutidig og fortidig kontekst som viser den grammatiske mekanisme *consecutio temporum* – i italiensk nylatin tilmed underbygget af en tilsvarende undertrykkelse af perfektum konjunktiv i fortidig kontekst. Foruden at nylatin hyppigt anvender præsens konjunktiv i fortidige kontekster – en bemærkelsesværdig tendens som desværre ikke kan diskuteres i denne korte artikel – kan det altså bemærkes at de konjunktiviske tider langt overvejende bevæger sig inden for de syntaktiske rammer som også har styret klassisk latin. Der lader altså til at eksistere et tilsvarende tempussystem i både italiensk og dansk nylatin, og det lader til tidligt at blive en del af de unges sprog.

Men der er én yderst interessant forskel på italiensk og dansk litterært nylatin (de unge har ikke efterladt tilstrækkeligt mange sætninger med *cum* til at bekende kulør statistisk). Danskerne har en større tendens til at være enige om en foretrukken tid i en given kontekst. Således anvender danskerne stort set udelukkende præsens konjunktiv i nutidig kontekst, hvor italienerne havde en signifikant større andel af perfektum konjunktiv.³³ Tilsvarende udgør plusquamperfektum konjunktiv en signifikant mindre andel af danskernes verber i fortidig kontekst.³⁴

Der er altså forskel på hvordan de to grupper af sprogbrugere agerer inden for de grammatiske rammer som sproget sætter. Italienerne varierer mere

og ikke ved med sikkerhed om der har været et skriftligt forlæg, eller om den har været læst op (Jensen 1982, 150–152), bør disse to former betragtes med forsigtighed: Har der her været en særlig betydningsnuance i forlægget?

³¹ De to danske tekstsamlinger giver ikke tilstrækkeligt data til at konkludere noget om *ne* i fortidig kontekst, men umiddelbart foretrækkes imperfektum (4/5 verber i litterært dansk nylatin og 3/3 i stilene).

³² Forskellen på andelen af imperfektum i hhv. nutidig og fortidig kontekst er signifikant for både italiensk nylatin ($\chi^2 = 31,34$, $p < 0,01$), dansk litterært nylatin ($\chi^2 = 38,54$, $p < 0,01$) og dansk skolelatin (Fishers eksakte test, $p = 0,032$).

³³ Fishers eksakte test, $p = 0,039$.

³⁴ $\chi^2 = 6,12$, $p < 0,05$.

mellem de forskellige tempora, især i en ledsætningstype som *cum* med mulighed for at udtrykke mange forskellige nuancer, både kausale og temporale. Også hos italienerne ser vi den største forskel på valg af tempora i de to forskellige sætningstyper, hvor danskernes verber efter *cum* er næsten lige så ensartede som efter *ne* (*ne* i figur 3 og *cum* i figur 4a–b).

Et par mulige sammenhænge

Denne grammatisk stringente men mere enkle danske distribution af tempora kan være relateret til adskillige af de forandringer der skete i landskabet omkring litteraturen. Der er her i sagens natur tale om meget overordnede data og et første kig i fugleperspektiv på dansk nylatins modus- og tempusbrug, og detaljerede studier af nuancerne i sprogpraksis må støtte kommende undersøgelser. Man må dog overveje en relation til konjunktiv på de respektive modersmål,³⁵ hvor italienerne fra små har været vant til forskellige konjunktiviske tempora, mens den danske konjunktiv på denne tid blev mere og mere begrænset til faste udtryk. Men de danske latinforfattere undgår ikke generelt de forskellige konjunktiviske tider, men benytter især imperfektum og plusquamperfektum hyppigt, hvilket taler imod at en fremmedhed over for konjunktiv og tempusnuancer er afgørende her.

Det er også muligt at grammatikkerne har større indflydelse på danskernes latin, og at den nye opmærksomhed over for tidernes relationer som de har mødt brudstykker af hos Melanchthon, har givet dem konkrete regler at skrive efter. Det er ligeledes muligt at den ensartethed vi ser i tempora efter *cum*, afspejler hans ret komprimerede fremstilling af konjunktionen (alene denne *adiunctiua*). Men hos Perotti i 1400-tallet var konjunktionerne lige så komprimeret fremstillet, og alligevel skriver italienerne et latin der i praksis har mange flere muligheder end grammatikkerne giver dem. Hvis grammatikkerne virkelig har nogen indflydelse på dansk nylatin, må det i lige så høj grad være det danske uddannelsessystems øgede fokus på grammatikker og lærebøger som har givet de grammatiske beskrivelser magt over sproget, mens de italienske skoledrenge nok havde adgang til lærebøger, men primært gik til latinskrivningen gennem direkte imitation af klassikerne.

Vi så i indledningen hvordan selv unge, danske skoledrenge tænkte på et centralt humanistisk begreb som *elegantia* i deres latinske stil, et ord der i fx Vallas *Elegantiae* har at gøre med stor indsigt i de små nuanceforskelle som der er på de latinske ord, og på at have fornemmelse for hvilke ord og hvilke små forskelle i grammatiske konstruktioner der passer sig til hvilke genrer. Men når *eleganter* optræder i adgangsprøvernes latin af det danske

³⁵ For et tilsvarende studium af påvirkning mellem efterklassisk latin og nordiske sprog, se fx Höder 2010.

humanistiske uddannelsessystem, har det ikke nødvendigvis de samme konnotationer, men nu en større vægt på den visdom som den unge kan udlede af det antikke citat der roses som netop *eleganter*, eller værd at bemærke. Dannelsens højeste mål ændrer sig fra det litterære udtryks *elegantia* til menneskets sande gudsfrygt, og sproget er en af de primære adgangsbilletter dertil. Men måske afspejler det lille indblik vi her har fået i det danske nylatins tempus og modus, den ændrede værdi sproget tillægges, og den måde de unge mænd bruger *eleganter* på. Det tilsyneladende mindre varierede, men stadig stabile og grammatisk konsistente nylatin vi har set skyggen af her, kan vise sig bl.a. at være formet netop som et sprog der er midlet til et større mål: et sprog der først og fremmest skal fungere og belære, og først derefter skal være smukt, et sprog der i højere grad end italienernes lyder grammatikkerne og uddannelsesprogrammerne.

Bilag: tekstsamlinger

Italiensk nylatin

Samlingen af breve fra hele 1400-tallet består af 65.461 ord og rummer breve af: Barbaro, Filelfo, Perotti, Poggio, Poliziano, Valla, og Guarino. Herfra undersøges 100 sætninger med *ne* og 100 sætninger med *cum*.

Samlingen af taler består af 50.636 ord og omfatter: Barbaro, *Orationes* (cf. App. A); Bruni, *Laudatio Florentine urbis*; B. Guarini, *Oratio de septem artibus liberalibus*; Perotti, *Oratio de abdicanda lege*; Valla, *Oratio in principio studii*. Herfra undersøges 98 sætninger med *ne* og 100 sætninger med *cum*.

Dansk litterært nylatin

Samlingen af breve, herunder dedikationsbreve, fra hele 1500-tallet består af 6.908 ord og rummer breve af: Brahe, Christiern Pedersen, Henrik Smith, Jon Tursen og Mads Pors.

Samlingen af taler består af 10.384 ord og omfatter: Peder Vinstrups kronings-tale; Jens Andersen Sinnings *Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student*; Hans Thomesens *Oratio de illustrissimo principe ac domino Christiano tertio*; Niels Hemmingsen, *Funebris oratio in memoriam serenissimi Regis Danorum*.

Fra de to samlinger tilsammen undersøges her 100 sætninger med *cum* og 32 sætninger med *ne*.

Litteratur

- Baker, Patrick 2015, *Italian Renaissance Humanism in the Mirror*, Cambridge.
- Black, Robert 2001, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge.
- Boeck, Simon Skovgaard 2008, "Fire tematiske ordbøger fra renæssancens Danmark", *Nordiska Studier i Lexikografi* 9, 409–420.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1928–1973, *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*, 1–8, København.
- Christensen, Tanya Karoli 2009, "Gii der faer en Diæffwel i ier! Om gidsætningens ophav – med udgangspunkt i Jammers Minde", *NyS – Nydanske Sprogstudier* 37, 159–86.
- Fink-Jensen, Morten 2003, "Forskningen og forsynet: religion og videnskab i det efterreformatoriske Danmark", *Fortid og Nutid*, 263–282.
- Fink-Jensen, Morten 2004, *Fornuften under troens lydighed: Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536–1636*, København.
- Frank, Günter 2003, "Melanchthon und Skandinavien – Bilanz und Perspektiven der Forschung", *Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, eds.: Eckhard Keßler & Heinrich C. Kuhn, München, 1, 457–467.
- Grafton, Anthony & Lisa Jardine 1986, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, London.
- Hjorth, Ebba 2016, "Ordbøger", *Dansk Sproghistorie 1: Dansk tager form*, ed.: Ebba Hjorth et al., Aarhus, kap. 3.2, 209–234.
- Höder, Steffen 2010, *Sprachausbau im Sprachkontakt: Syntaktischer Wandel im Altschwedischen*, Heidelberg (*Germanistische Bibliothek* 35).
- Horster, Camilla Plesner 2016, "Forms and effects of the humanists' grammatical metadiscourse: Valla's *Elegantiae* and the development of humanist Latin", *Renaessancesforum* 11, 41–61.
URL: http://www.renaessancesforum.dk/rf_11_2016.htm
- Jensen, Kristian 1980, *Latinundervisningen i Danmark 1539 – ca. 1660: dens mål, midler og elevrekruttering*, besvarelse af prisopgave ved Københavns Universitet, bind 1–2.
- Jensen, Kristian 1982, *Latinskolens dannelse: Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden*, København.
- Jensen, Kristian 1996, "The humanist reform of Latin and Latin teaching", *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed.: Jill Kraye, Cambridge, 63–81.

- Kühner, Raphael & Carl Stegmann 1914, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2,2, Hannover.
- Laureys, Marc 2003, “Latin as language of the blessed: Melchior Inchofer on the excellence and dignity of the Latin language”, *Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, eds.: Eckhard Keßler & Heinrich C. Kuhn, München, 2, 655–678.
- Linacre, Thomas 1536, *De emendata structura latini sermonis libri VI. cum epistola commendatitia Philippi Melanchthonis*, Basel.
- Melanchthon, Philipp 1555, *Grammatica Philippi Melanchthonis Latina. Iam denuo recognita et plerisque in locis locupletata, et autoribus uoluntate edita. Accesserunt et annotationes recentes, de consilio Ioachimi Camerarii utiles futurae tam Magistris quam Discipulis*, Leipzig.
- Moss, Jean Dietz 2004, “Rhetoric, the Measure of All Things”, *Modern Language Notes* 119 Supplement, 56–65.
- Pade, Marianne 2010, “humanitas” i *Neulateinische Wortliste*, ed.: Johann Ramming. URL: <http://www.neulatein.de>.
- Percival, William Keith 2004, *Studies in Renaissance Grammar*, Aldershot.
- Perotti, Niccolò 2010, *Rudimenta Grammatices*, ed.: William Keith Percival, Kansas. URL: <http://hdl.handle.net/1808/6453>.
- Skautrup, Peter 1944–1968, *Det danske Sprogs Historie*, 1–4, København.
- Squartini, Mario 2010, “La concordanza dei tempi”, *Grammatica dell’italiano antico*, eds.: Giampaolo Salvi & Lorenzo Renzi, Bologna, 2, 921–938.

Illustrationer

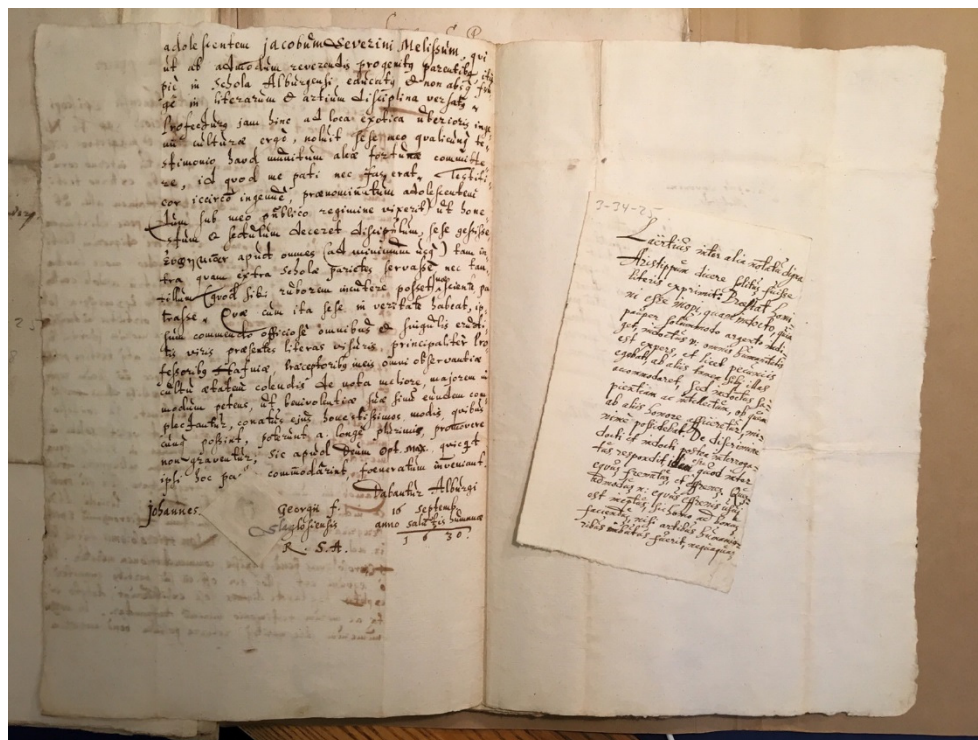

Fig. 1. Testimonium for og stilbesvarelse af Jacobus Severini, “Laertius-opgaven”, Rigsarkivet, KU 1201-32

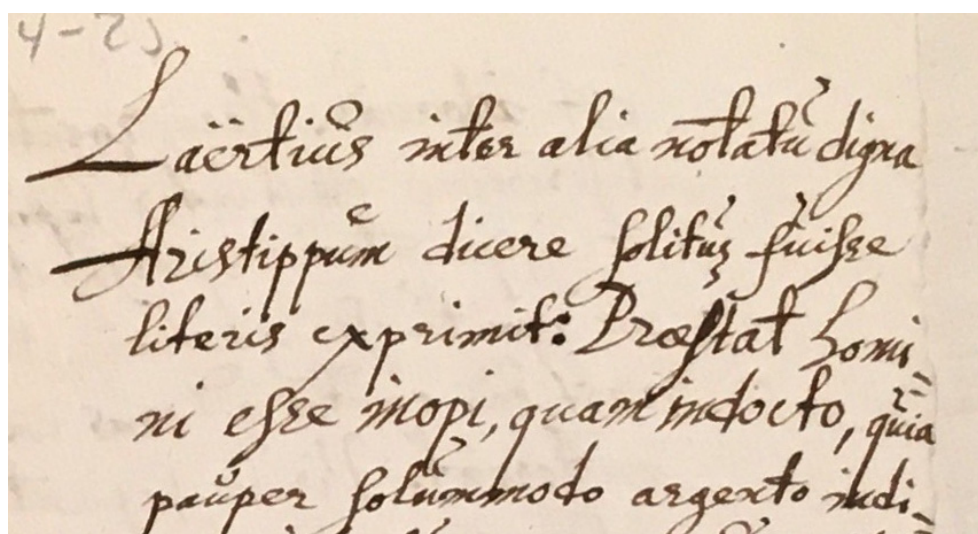

Fig. 1a. Detalje fra Fig. 1

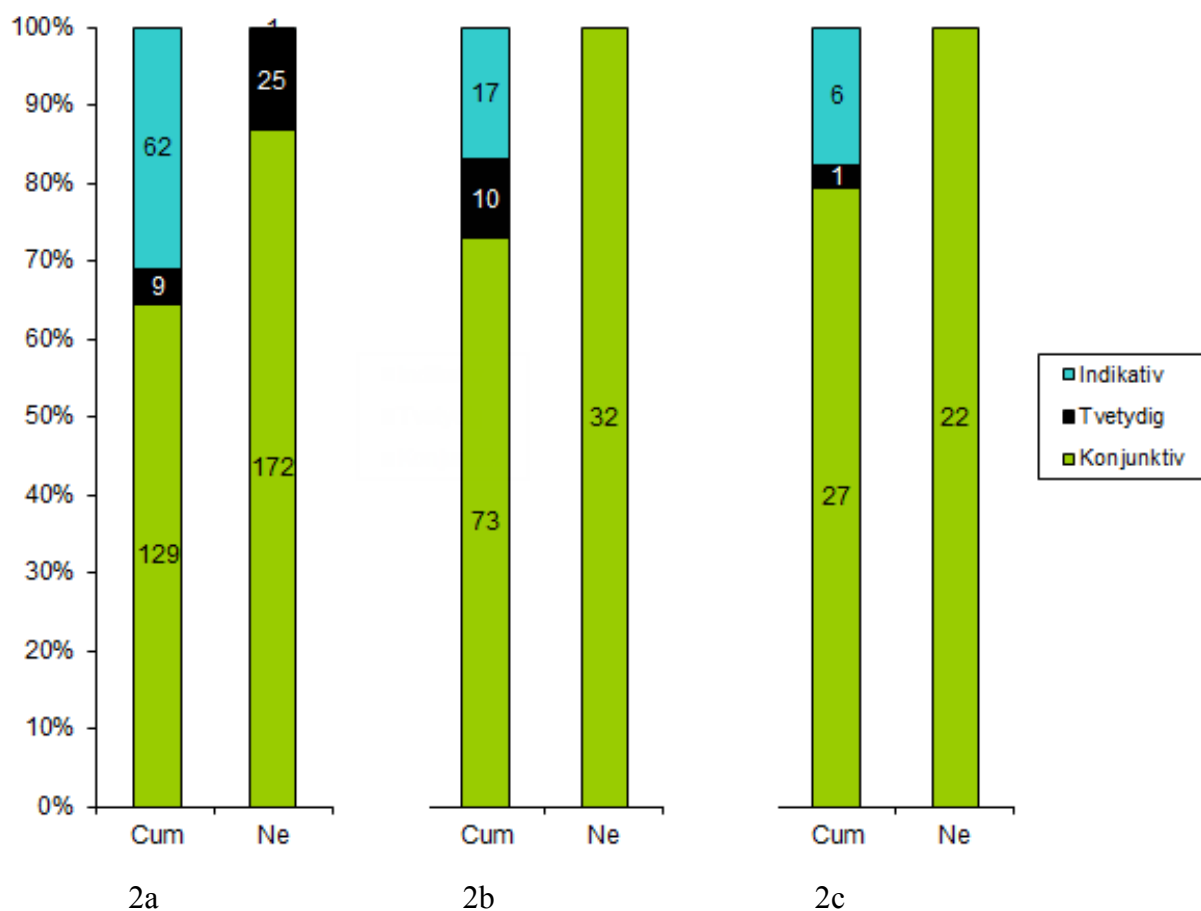

Fig. 2. Fordelingen af konjunktiv og indikativ i sætninger med cum og ne

Fig. 2a. Italiensk nylatin

Fig. 2b. Dansk litterært nylatin

Fig. 2c. Dansk skolelatin

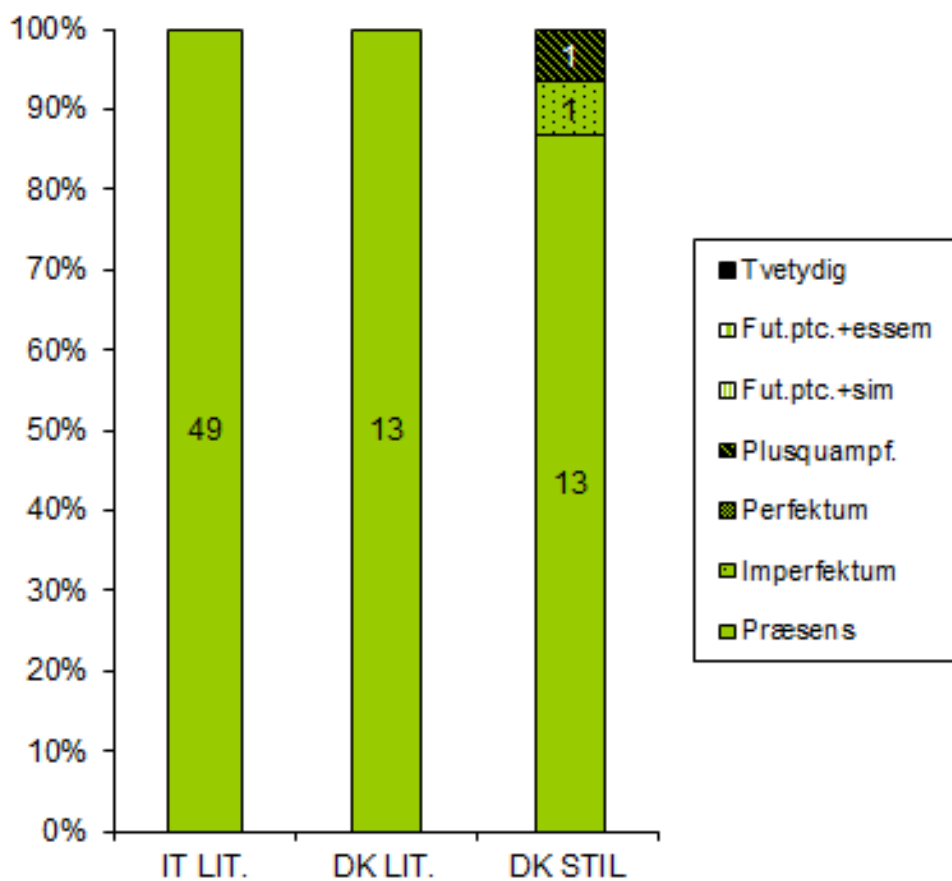

Fig. 3. Konjunktiviske tider efter ne i nutidig kontekst i hhv. italiensk, dansk litterært og dansk stilelatin

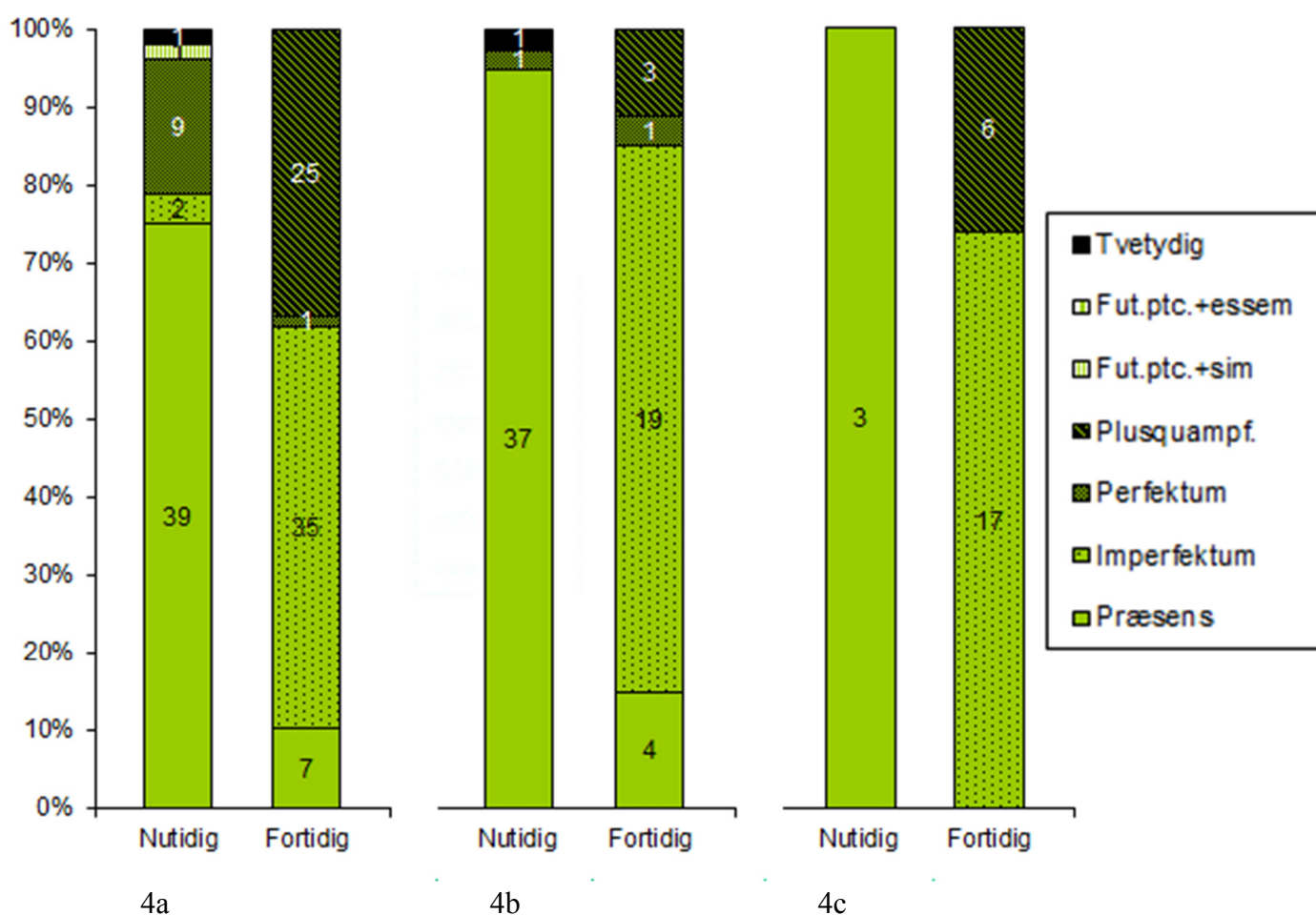

Fig. 4. Konjunktiviske tider efter cum i nutidig og fortidig kontekst

Fig. 4a. Italiensk nylatin

Fig. 4b. Dansk litterært nylatin

Fig. 4c. Dansk skolelatin

